

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

ISSN 1689-9911

DOI 10.24917/16899911.17.14

Studia Russologica 17 (2024)

Kira Zhuravleva

Refleksacja płynnych *r* i *l* w zachodnioruskim tłumaczeniu *Kroniki Marcina Bielskiego* z Biblioteki Czartoryskich [sign. 1273.1]

Za pierwszą kronikę o historii światowej, która została napisana po polsku, uważana jest kompilacja Marcina Bielskiego, zwana *Kroniką wszystkiego świata* (dalej – KWŚ)¹. Ten tekst był bardzo rozpowszechniony w Rzeczypospolitej – został wydany trzy razy (w 1551, w 1554 i w 1564 roku²) i kilkakrotnie przetłumaczony na języki wschodniosłowiańskie³. Dla polskich sąsiadów ze wschodu tekst stał się wówczas źródłem najnowszej wiedzy Europejczyków o historii i nowoczesności.

Należy uściślić, że wschodniosłowiańskich przekładów KWŚ i ich kopii (licząc też późniejsze) jest całkiem sporo – wszystkie te teksty są rękopisami, które nigdy nie zostały wydane. Żaden z nich nie został opisany i przeanalizowany w wystarczającym stopniu. Niektóre ogólne ujęcia można znaleźć w artykułach napisanych głównie przez historyków⁴, ale również przez językoznawców⁵ i literaturoznawców⁶.

¹ Я.Н. Щапов, Ю.А. Лимонов, *История Руси в западноукраинской хронографической компиляции XVI в.*, [в:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*, Наука, Москва 1976, с. 200.

² M. Bogusz, *Wypożyczenie graficzne Kroniki wszystkiego świata Marcina Bielskiego (1554, 1564). Pierwowzory, praktyka i strategia wydawnicza*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2022, t. 84, nr 1, s. 5–41.

³ Н.А. Казакова, *Западная Европа в русской письменности XV–XVI веков. Из истории междunarодных культурных связей России*, Наука, Москва 1980, с. 218–256.

⁴ Нр. О.Б. Неменский, *Праистория славян в третьем издании „Хроники всего света” Мартина Бельского*, „Славянский альманах” 2018, № 3–4, с. 11–25; Н.А. Казакова, *Западная Европа...*, с. 218–256; Н.А. Казакова, *Полные списки русского*, „Хроники всего света” Мартина Бельского, [в:] *Археографический ежегодник за 1980 г.*, Наука, Москва 1981, с. 92–96; Т. Chynczewska-Hennel, *Z problematyki wpływów kultury polskiej na rosyjską w XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1990, t. 35, s. 107–135; Я.Н. Щапов, Ю.А. Лимонов, *История Руси...*, с. 196–209.

⁵ Нр. S. Ptaszycki, *Ruskie przekłady kronik Bielskiego i Strykowskiego: karta z dziejów promieniowania kultury polskiej na wschód*, „Pamiętnik Literacki” 1933, t. 30, nr 14, s. 168–184; В. Лев, *Український переклад Хроніки Мартина Бельського*, „Праці Українського наукового інституту” (Варшава) 1935, т. 29, кн. 4; А.Н. Попов, *Обзор хронографов русской редакции*, часть 1, Типография Лазаревского института, Москва 1866.

⁶ Нр. О.В. Творогов, *Хроника Мартина Бельского*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1985, т. XXXIX, с. 169–171.

Wschodniosłowiańskie tłumaczenia KWS niewątpliwie są ciekawym źródłem dla badaczy historii języka i dialektologii słowiańskiej, ponieważ zostały wykonane na różnych terytoriach wschodniosłowiańskich. Każdy z tych przekładów odzwierciedla przynależność językową do konkretnego regionu lub przynajmniej ma pewne cechy językowe, które charakteryzują się jako dialektalne. W związku z tymi różnicami rękopisy mogą zostać podzielone na redakcje, spośród których głównymi są zachodnioruska i moskiewska. Jak same nazwy wskazują, pierwsza pojawiła się na zachodzie świata wschodniosłowiańskiego – w Wielkim Księstwie Litewskim i na południowo-wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, druga zaś na wschodzie – na Rusi Moskiewskiej.

Rękopis, zawierający przekład KWS, który znajduje się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, należy do redakcji zachodnioruskiej, więc badania nad nim odnoszą się do dużej grupy badań poświęconych językowi zachodnioruskiemu. Ogólnie rzecz biorąc, jest to język piśmiennictwa, którego używano w Wielkim Księstwie Litewskim, Rusi Czerwonej i w Mołdawii od XIV wieku do 1696 roku. Toczą się jednak liczne spory naukowe, dotyczące nazwy tego języka, okresu, obszaru funkcjonowania itd.⁷ W większości przypadków badacze nie zgadzają się co do określenia jego podstawy dialektalnej – staroukraińskiej lub starobiałoruskiej. Istnieją też inne teorie na ten temat (np. że język zachodnioruski miał podstawę naddialektalną⁸).

Szczególnie istotny jest fakt, że dla języka zachodnioruskiego charakterystyczne jest wielkie zróżnicowanie jego przejawów: teksty są bardzo różnorodne, w tym pod względem fonetycznym. Swoje charakterystyczne cechy ma też rękopis z Biblioteki Czartoryskich.

Fragment zabytku zachodnioruskiego, zawierający przekład 8. części KWS, został zbadany przez historyków Jarosława Szczapowa i Jurija Limonowa. Badacze ci wysunęli hipotezę odnośnie do pochodzenia autora przekładu – uważają, że był on Ukraińcem, który pracował niedaleko Przemyśla. Rękopis datują na koniec XVI wieku⁹.

Z pozycji językoznawcy jako pierwszy wspomina o rękopisie z Biblioteki Czartoryskich Aleksiej Sobolewski¹⁰. Uczony zauważył, że zabytek zawiera mnóstwo „małorusizmów” (słów pochodzenia ukraińskiego) i określił jego język jako zachodnioruski. Poza tym autor w celach porównawczych przytoczył fragment tekstu rękopisu z Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Petersburgu (F. IV. 162) i wskazał

⁷ Нр. В.П. Мякишев, *Язык Литовского Статута 1588 года*, Lexis, Kraków 2008; М. Мозер, *Что такое „простая мова”?*, „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae” 2002, vol. 47, issue 3–4, с. 221–260; У.В. Анічэнка, *Беларуска-украінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Навука і тэхніка, Мінск 1969.

⁸ Нр. Н.И. Толстой, *Взаимоотношения локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода*, [в:] *Славянское языкознание. V международный съезд славистов. Доклады советской делегации*, Москва 1963, с. 245.

⁹ Я.Н. Щапов, Ю.А. Лимонов, *История Руси...*, с. 196–209.

¹⁰ А.И. Соболевский, *Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков. Библиографические материалы*, Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1903.

na różnice językowe w obu wersjach. Oleg Tworogow również traktował krakowski manuskrypt jako przekład ukraiński¹¹.

Jedyną pracą, zawierającą w miarę kompleksową językoznawczą analizę tekstu KWS z Biblioteki Czartoryskich, jest rozprawa doktorska Wasyla Lewa (1903–1991), która ukazała się prawie sto lat temu¹². Młody jeszcze wtedy ukraiński naukowiec wyodrębnił niektóre cechy morfologiczne i fonetyczne języka zabytku i swoje obserwacje uzupełnił ilustracyjnymi przykładami. Nie podjął się on jednak pełnej analizy tekstu, dlatego dane przedstawione w tej pracy są niedokładne.

Dokonany już przegląd literatury przedmiotu pokazuje, jak bardzo strona językowa zachodnioruskiego rękopisu KWS została zaniedbana przez naukowców.

Celem niniejszych badań jest opis refleksacji płynnych *r* i *l* w tekście KWS z Biblioteki Czartoryskich. Ich realizacji, które są jedną z najbardziej charakterystycznych cech pokazujących różnice pomiędzy językami słowiańskimi, znacznie przyczynią się do lepszego zrozumienia językowego charakteru rękopisu.

Jak powszechnie wiadomo, w języku prasłowiańskim istniały różne grupy *z r* i *l* (*t* – dowolna spółgłoska): 1) **tort*, **tolt*, 2) **tert*, **telt*, 3) **ort*, **olt*, 4) **tort*, **tolt*, **tort*, **tolt*, 5) **trət*, **tlət*, **trət*, **tlət*. Później w różnych językach słowiańskich każda z tych grup przeszła zmiany fonetyczne, które zostaną zaprezentowane poniżej ze zwróceniem uwagi na przedstawienie sytuacji, która jest obecna w badanym rękopisie.

Podczas analizy wykrytych właściwości fonetycznych został wzięty pod uwagę ważny fakt, że realizacje wschodniosłowiańskie, jako że były obecne w dialekcie tłumacza, są naturalne dla tekstu, który został przetłumaczony przez Słowianina Wschodniego i nie wymagają dodatkowego wyjaśnienia. Natomiast inne rezultaty fonetyczne (południowo- i zachodniosłowiańskie) można wytłumaczyć:

- 1) wpływem staro-cerkiewnosłowiańskiego we fragmentach, gdzie jego użycie jest wymagane treścią;
- 2) zapożyczeniem – leksykalizacją konkretnych słów (głównie pojęć i terminów, które wiążą się z Polską);
- 3) zapożyczeniem z innych języków.

1. **TORT*, **TOLT*

Rezultaty rozwoju tych grup prasłowiańskich w językach słowiańskich są dość konsekwentne¹³: **torot*, **tolot* w językach wschodniosłowiańskich, **trat*, **tlat* w językach południowosłowiańskich, jak również w czeskim i słowackim, **trot*, **tlot* – w językach lechickich (także w języku polskim).

W badanym rękopisie łącznie zostało odnotowanych 146 przykładów realizacji grupy **torot*, 61 – **trat* i 165 – **trot*. Dane statystyczne zostały przedstawione w tabeli poniżej.

¹¹ О.В. Творогов, *Хроника...*, s. 169–171.

¹² В. Лев, *Український переклад...*

¹³ Tutaj i dalej nie uwzględniamy danych dialektalnych (np. północnoruskich), ponieważ nie dotyczą one badanego zabytku.

praszów.	wschód	południe	zachód
*bord	*borod – 4	*brad – 0	*brod – 0
*born	*boron – 37	*bran – 0	*bron – 0
*vorg	*vorog – 2	*vrag – 1	*vrog – 0
*kort	*korot – 11	*krat – 2	*krot – 22
*dorg-1 (w znaczeniu 'droga')	*dorog – 9	*drag – 0	*drog – 1
*dorg-2 (w znaczeniu 'drogi')	*dorog – 1	*drag – 2	*drog – 0
*sъdorv	*zдорov – 11	*zdrav – 4	*zdrov – 2
*gord	*gorod – 12	*grad – 11	*grod – 0
*korl Inne: *karol – 4	*korol – 7	*kral – 12	*krol – 116
*korv	*korov – 1	*krav – 0	*krov – 0
*storg	*storog – 9	*strag – 5	*strog – 10
*vorz	*voroz – 5	*vraz – 0	*vroz – 0
*porz	*poroz – 3	*praz – 1	*proz – 1
*storn	*storon – 32	*stran – 4	*stron – 3
*zork	*zorok – 0	*zrak – 0	*zrok – 3
*smord	*smorod – 0	*smrad – 0	*smrod – 3
*sorm	*sorom – 0	*sram – 0	*srom – 3
*chorn	*choron – 2	*chran – 1	*chron – 0
*chorb	*chorob – 0	*chrab – 4	*chrob – 1
*vort	*vorot – 0	*vrat – 5	*vrot – 0
*port	*porot – 0	*prat – 9	*prot – 0
łącznie	146	61	165

Wyniki analizy niespodziewanie pokazują przewagę polskich realizacji fonetycznych. Oceniając te dane, należy podkreślić, że mamy do czynienia z przekładem, a nie tekstem oryginalnym – statystyka może być zawyżona ze względu na wpływ języka polskiego. Tę tezę potwierdza też obserwacja, że w tekście polskim KWŚ są przedstawione tylko formy zachodniosłowiańskie z niepełnogłosem, a tłumacz orientuje się właśnie na nie.

Na pierwszy rzut oka może się wydawać, że kronikarz nie radzi sobie z tłumaczeniem: zamiast korzystać z zasobów języka zachodnioruskiego, dostrzega realizacje polskie i przenosi je do tekstu wschodniosłowiańskiego w ponad połowie wypadków, a poza tym czasami używa form cerkiewnosłowiańskich, których wstawki też są naturalnym zjawiskiem w kronikach wschodniosłowiańskich.

Jednak bardziej dogłębna analiza materiału pokazuje, że większość form polskich (116, czyli dwie trzecie) to słowa z rdzeniem *кпол*, który zawsze jest używany w KWŚ w odniesieniu do władz zagranicznych, ale nigdy do ruskich, które w tekście rękopisu najczęściej występują jako *княжата*. Realizacja *крал* używana jest 12 razy w odniesieniu do różnych królów spoza Polski – egipskiego, węgierskiego, gockiego itd., przy czym żaden z tych kontekstów nie jest wyraźnie cerkiewny. Rdzeń *кпол* 2 razy odnosi się do władz tureckich i 5 razy został wykorzystany we fragmentach, poświęconych życiu Lutra. W tym wypadku widoczna jest pewna zależność: władze Polski określa wyłącznie wyraz *кпол*, który może być też używany w odniesieniu do innych królów.

Często pojawia się również rdzeń **krot*, który nie występuje w znaczeniu 'krótki', lecz jest obecny w wyrazach z elementem *-krom* (*-kroć*), funkcjonującym jako sufiksoid (jednostka, która łączy w sobie właściwości rdzenia i sufiksu) – *трукром*, *частокром*, *многокром* itd. Ten model słowotwórczy jest charakterystyczny dla języka polskiego, natomiast w językach wschodniosłowiańskich (oprócz białoruskiego) nie jest przedstawiony – w ros. występuje zapożyczenie z cerkiewnosłowiańskiego *многократно*, w ukr. nie ma odpowiednika z etymologicznym **kort*, używa się słowa *багаторазово*, natomiast w biał. funkcjonuje wyraz *шматкроць*, który niewątpliwie jest zapożyczeniem z polskiego. Oprócz tego realizacja **krot* pojawia się w KWS w wyrazie *кромофиля*, a także pochodnych od niego (etymologicznie ten wyraz powstał poprzez złożenie słów *krótki* i *chwila*¹⁴) i 1 raz występuje w imiesłowie *кромячу* ('króćąc'), który też został zapożyczony z polskiego i nie ma odpowiednika (w tym samym znaczeniu) w językach wschodniosłowiańskich.

Podobnie sytuacja wygląda z rdzeniem **strog* – 7 z 10 przykładów odnosi się nie do rzeczownika *строж* ('ochroniarz'), a do przymiotnika *строгу*. Współczesne ros. *строгий* jest zapożyczeniem z polskiego¹⁵, więc w tym wypadku wykorzystanie właśnie polskich form jest uzasadnione – w językach wschodniosłowiańskich nie ma odpowiednika z pełnogłosem.

Są też inne rdzenie, które występują tylko w formie zachodniosłowiańskiej – **zrok* (3 razy), **smrod* (3 razy), **srom* (3 razy), jednak trudno znaleźć sensowne wyjaśnienie użycia słów z polskimi wynikami rozwoju fonetycznego. Oprócz wyrazu *прозорчисты*, który nie ma odpowiednika z pełnogłosem w językach słowiańskich (ros. *прозрачный*, ukr. *прозорий*, biał. *празрысты*), te wyrazy mogą występować we wszystkich 3 realizacjach. Możliwe, że ich użycie wiąże się z tym, iż w językach wschodniosłowiańskich formy cerkiewnosłowiańskie *смад* i *срам* występują jako podstawowe (przy obecności form wschodniosłowiańskich z pełnogłosem w dialektach), natomiast pomiędzy formami cerkiewnosłowiańskimi a zachodnimi tłumacz wołał wybrać zachodnie.

Należy zwrócić uwagę na przymiotnik *Хабрыу* (4 użycia), odnoszący się do Bolesława Chrobrego. Odnotowano wyraźne zniekształcenie formy **chrab* (por. ros. *храбрый*), które może być związane z wpływem cerkiewnosłowiańskim lub czeskim, ale jednak przyjęło się w praktyce nazywania króla.

Podobne – raczej nieoczekiwane wyniki analiz z przewagą form nie wschodnio-, lecz zachodniosłowiańskich – daje badanie grup typu **tolt* – pełnogłos występuje w 158 przykładach, realizacja typu **tlat* – w 151, a form z rdzeniami grupy **tlot* – w 98:

prasłow.	Wschód	południe	zachód
*bolg	*bolog – 0	*blag – 17	*blog – 0
*vold	*volod – 7	*vlad – 82	*vlod – 3
*vols	*volos – 10	*vlas – 1	*vlos – 0
*gols	*golos – 20	*glas – 5	*glos – 0

¹⁴ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1927.

¹⁵ W. Witkowski, *Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*, Universitas, Kraków 2006, s. 204.

prastów.	Wschód	południe	zachód
*gold	*golod – 21	*glad – 1	*glood – 0
*golv	*golov – 26	*glav – 9	*glov – 0
*zolt	*zolut – 29	*zlat – 23	*zlot – 0
*mold	*molod – 23	*mlad – 8	*mlod – 0
*volk	*volok – 7	*vlak – 2	*vlok – 0
*chold	*cholod – 1	*chlad – 1	*chlood – 0
*sold	*solod – 3	*slad – 1	*slood – 1
*bolt	*bolot – 3	*blat – 0	*bloot – 0
*volch	*voloch – 0	*vlach – 0	*vloch – 61
*polch	*poloch – 2 *peloch – 1	*plach – 0	*ploch – 0
*molt	*molot – 3	*mlat – 0	*mlood – 0
*cholp	*cholop – 0	*chlap – 0	*chlop – 16
*solv	*solov – 0	*slav – 0	*slood – 17
*polt	*polot – 2	*plat – 1	*ploot – 0
łącznie	158	151	98

Aż 61 przykładów realizacji polskiej to pochodne od rdzenia **vloch*, który nie jest używany w językach wschodniosłowiańskich, np. *Влохы* ('Włochy'). Należy podkreślić, że wyrazu *влахъ* używano w języku cerkiewnosłowiańskim, a słowa *волоху* i *валаху* były obecne w języku staroruskim, lecz występowały w innym (szerszym) znaczeniu¹⁶.

17 przykładów to słowa z rdzeniem **slov* – *словакы*, *словеньскыи*, *словянської* itd. Etymologia tych wyrazów jest do tej pory niejasna – istnieją liczne prace, dotyczące pochodzenia nazwy Słowian¹⁷, więc formę **slov* trudno uważać za wyłącznie polską.

16 użyć realizacji **chlop* można traktować jako zapożyczenie z polskiego, które oznacza mężczyznę, najczęściej rolnika (niekoniecznie w kontekstach, dotyczących historii Polski), co prawda w tym wypadku nie ma żadnych utrudnień zarówno do stworzenia wschodniosłowiańskiego odpowiednika (*холоп*), jak i do użycia innych słów o podobnym znaczeniu.

Z realizacji południowosłowiańskich uwagę przykuwa rdzeń **vlad*, który występuje m.in. w imieniu *Владимир* – wszystkie 10 przykładów odnosi się do książąt ruskich, użycie cerkiewnosłowiańskiej wersji antroponimu wydaje się logiczne. Tak samo do książąt nawiązuje wszystkie 7 użyć słów z rdzeniem **volod*, a jedyna odnotowana forma z **vlod* (*владимирьского*) odnosząca się do tego imienia pojawia się we fragmencie, poświęconym wspólnej historii Rusi i Polski w mowie bezpośredniej osoby o polskim pochodzeniu, co mogło być świadomą stylizacją w ramach tłumaczenia.

¹⁶ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, Прогресс, Москва 1986–1987.

¹⁷ Нр. Л. Нидерле, *Славянские древности*, Издательство иностранной литературы, Москва 1956, с. 42.

Dużo przykładów stanowią wyrazy *власный* (18) i *звляща* (45), które są zapożyczeniami z czeskiego¹⁸ poprzez polski i nie mają wschodniosłowiańskich odpowiedników o tym samym znaczeniu.

Pojawiają się również liczne realizacje cerkiewnosłowiańskie rdzeni **zlat* (23), **blag* (17), **glav* (9), **mlad* (8), które stosunkowo często występują w innych tekstach wschodniosłowiańskich tego okresu (por. w tabelce: **blag* [17] // **bolog*, **glav* [9] // **golov* [3], **mlad* [8] // **molod* [23]).

2. **TERT*, **TELT*

Prasłowiańska grupa **tert* w językach słowiańskich dawała regularne zmiany fonetyczne – **teret* na wschodzie i **tret* na południu i zachodzie, natomiast **telt* miało różne wyniki w językach wschodniosłowiańskich – **tolot*, **telot* albo **telet*.

W tabeli poniżej znajdują się dane statystyczne:

prasłow.	wschód	południe	zachód
<i>*berg</i>	<i>*bereg</i> – 1	<i>*breg</i> – 0	
<i>*berm</i>	<i>*berem</i> – 1	<i>*brem</i> – 1	
<i>*vers</i>	<i>*veres</i> – 0	<i>*vres</i> – 2	
<i>*verz</i>	<i>*vrez</i> – 2	<i>*vrez</i> – 0	
<i>*derv</i>	<i>*derev</i> – 5	<i>*drev</i> – 9	
<i>*perd</i>	<i>*pered</i> – 1	<i>*pred</i> – 107	
<i>*pert</i>	<i>*peret</i> – 2	<i>*pret</i> – 0	
<i>*kers</i>	<i>*keres</i> – 8	<i>*kres</i> – 0	
<i>*sterg</i>	<i>*stereg</i> – 12	<i>*streg</i> – 2	
<i>*serd</i>	<i>*sered</i> – 1	<i>*sred</i> – 10	
<i>*serb</i>	<i>*sereb</i> – 0	<i>*sreb</i> – 9	
łącznie	33	140	

Najwięcej (107) form niewschodniosłowiańskich daje użycie prefiksu *npeδ-*. W stosunkowo dużej liczbie zostały przedstawione wyrazy pochodne od rdzeni **sred* (*средина*, 10), **sreb* (*сръбро*, 9) i **drev* (*дръво*, 7).

Grupę **telt* prezentują tylko dwa rdzenie, przy czym są obecne tylko dwie realizacje niewschodniosłowiańskie (wyraz *млеко*):

prasłow.	wschód	południe	zachód
<i>*melk</i>	<i>*molok</i> – 2	<i>*mlek</i> – 2	
<i>*peln</i>	<i>*polon</i> – 4	<i>*plen</i> – 0	
łącznie	6	2	

Wygląda na to, że w grupach **tert* i **telt* wyniki wschodniosłowiańskie rozwoju fonetycznego (mimo iż tekst należy do zabytków piśmiennictwa

¹⁸ *Własny* [hasło], *Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/5734/wlasny/4362732/samochod> [dostęp: 7.07.2024]; *Zwłaszczka* [hasło], *Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/3680/zwlaszcza> [dostęp: 7.07.2024].

wschodniosłowiańskiego) nie przeważają (łącznie 39 na 142 formy zachodnio- i południowosłowiańskie), lecz obecność innych form można wyjaśnić wpływami polskiego i cerkiewnosłowiańskiego.

3. **TbRT*, **TbLT*, **TbRT*, **TbLT*

W językach wschodniosłowiańskich wspomniane grupy płynnych pozostawały bez transformacji i zmieniały się dopiero podczas zaniku jerów w późniejszym okresie – **tbrt*, **tblt*, **tbrt* dały **tort*, **tolt*, **tert* (co prawda, w rozwoju ukraińskiego i białoruskiego te grupy też mogły ulec kolejnym przekształceniom). Jedyny wyjątek stanowi grupa **tblt*, która zmieniała się w **tblt* i później w **tolt*, w związku z tym, że dźwięk [l] w językach wschodniosłowiańskich był dźwiękiem welaryzowanym (samogłoska przed nim nie mogła być przednia). W językach południowosłowiańskich, a także w czeskim i słowackim, zachowała się głoskotwórczość *r* i *l* – w tekstach piśmiennych takie zjawisko oznaczone jest literami *ѣ* i *ѥ* po głoskotwórczych *r* i *l*. Natomiast w języku polskim te grupy miały bardzo różne realizacje – przed dźwiękiem płynnym lub po nim mogły występować bardzo różne samogłoski w zależności od otaczających je spółgłosek.

W tabelce poniżej przedstawione są odnotowane w rękopisie formy:

prastłow.	wschód	cerkiew.	inne
* <i>gbrd</i>	<i>z o</i> – 10	<i>z b</i> – 2	0
* <i>dbrg</i>	<i>z e</i> – 4	bez <i>b</i> – 1 <i>z b</i> – 54	<i>z bl</i> – 2, formy białoruskie
* <i>pbrt</i>	<i>z o</i> – 3	<i>z b</i> – 12	0
* <i>vbrg</i>	<i>z e</i> – 10	<i>z b</i> – 51	0
* <i>vbrt</i>	<i>z e</i> – 15	<i>z b</i> – 40	0
* <i>vbrh</i>	<i>z e</i> – 5	<i>z b</i> – 5	0
* <i>smbrd</i>	0	<i>z b</i> – 2	0
* <i>mbrt</i>	<i>z b</i> – 16	bez <i>b</i> – 3 <i>z b</i> – 1 <i>z b</i> – 14	0
* <i>pbrv</i>	<i>z e</i> – 5	<i>z b</i> – 124 <i>z b</i> – 1	0
* <i>sbrd</i>	0	bez <i>b</i> – 16 <i>z b</i> – 3	0
* <i>tbrp</i>	0	<i>z b</i> – 15	0
* <i>bbrn</i>	<i>z e</i> – 22	<i>z b</i> – 9	0
* <i>tbrd</i>	<i>z e</i> – 6	<i>z b</i> – 6	0
* <i>tbrg</i>	<i>z o</i> – 7	<i>z b</i> – 3 <i>z b</i> – 1	0
* <i>skvbr</i>	0	<i>z b</i> – 4	0
* <i>skrbg</i>	0	<i>z b</i> – 1	0
* <i>čbrv</i>	<i>z e</i> – 2	<i>z b</i> – 1	0
* <i>čbrkv</i>	0	<i>z b</i> – 4 bez <i>b</i> – 211	0

prasłow.	wschód	cerkiew.	inne
*gьrdl	z o – 12	z ь – 1	0
*bьrz	z o – 19	0	z a – 7, formy polskie
*kьrm	z o – 5	0	0
*čьrn	z o (wtórnym) – 7 z e – 2	z ь – 2	0
*čьrt	z o (wtórnym) – 10	0	0
*tьrn	0	z ь – 1	0
*čьrv	z e – 10	z ь – 1	0
*dьrl	0	z ь – 1	0
Formy hiperpoprawne	-	29	-
łącznie (bez form hiperpoprawnych)	170	590	9

Odzwierciedlone w tabeli dane pokazują zorientowanie tłumacza na stylizację pod standardy cerkiewnosłowiańskie, która wyraża się poprzez przewagę zapisu *ъ* po spółgłosce płynnej lub zapisu z brakiem *ъ*.

Ciekawym zjawiskiem są też tzw. formy hiperpoprawne – w części wyrazów, które zostały zapisane z *ъ* po spółgłosce *r*, nie było etymologicznie głoskotwórczego *r*. W tym imiona *Грьманикъ* i *Трьмулан*, 25 wyrazów z rdzeniem o znaczeniu 'Persja' (historyczna nazwa części współczesnego Iranu) i wyrazy *прѣгаминѣ* ('pergaminie') i *црьское* ('cesarskie').

Odnotowane też były formy, przedstawione w tabelce jako „inne”, – 2 białoruskie z *ы* (*дыржали, дыржачую*) i 7 polskich z *a* (*барзо* [5], *барзѣи* [2]).

Warte uwagi są też wschodniosłowiańskie formy z wtórnym *o*, które pojawiło się w wyniku przejścia *e* → *o* w pozycji akcentowanej po miękkiej samogłosce przed twardą samogłoską, np. *чорныи, чорт*. Te formy dowodzą, że w dialekcie tłumacza ten proces fonetyczny już się odbył.

Podobnie wygląda sytuacja z grupami **təlt* i **təlt*:

prasłow.	wschód	cerkiew.	inne
*bьlv	z o – 2	z ь – 4	0
*vьlk	z o – 3	z ь – 2	0
*vьlch	0	z ь – 2	0
*pьln	z o – 31	z ь – 12 z ь – 1	0
*dьlg	z o – 2	z ь – 40	z y, pochodzącego z o (ó) – 44
*tьlk	z o – 5	z ь – 3	0
*pьlk	z o – 3	z ь – 18	0
*sьln	z ь – 33	z ь – 1	0
*stьlp	0	z ь – 8	0
*tьlm	0	z ь – 1	0
*vьlg	z o – 2	0	0
*mьlk	z o – 3	0	0
*chьlm	z o – 1	0	0
Formy hiperpoprawne	-	27	-
łącznie (bez form hiperpoprawnych)	85	92	44

W grupie **tɔlt* są obecne 44 formy wyrazu *длуги* i z nim spokrewnionych, w których występuje wtórne *y*, świadczące o zapożyczeniu z polskiego.

Odnotowano też 27 form hiperpoprawnych, najwięcej z nich (19) jest w słowach z rdzeniem jak w wyrazie *блѣшии* ('duży'), 6 – znajduje się w słowie *блѣгары* ('Bułgarzy') i pochodnych, a pozostałe 2 są w wyrazach *добровѣльное* (z rdzeniem jak w słowie *wola*) i *мѣлко* ('tylko').

4. **TRbT*, **TLbT*, **TRbT*, **TLbT*

W językach wschodniosłowiańskich te grupy pozostały bez transformacji w odniesieniu do stanu prasłowiańskiego (zmieniły się dopiero po zaniku jerów), natomiast w innych językach słowiańskich uległy bardzo różnym transformacjom fonetycznym, np. w języku polskim mogły się pojawiać samogłoski *a*, *u*, *e*, *y*, *o*, *i* w zależności od poprzedzającej je spółgłoski¹⁹.

prasłow.	wschód	cerkiew.	inne
<i>*trъv</i>	z <i>ɔ</i> – 5 (w znaczeniu ros. 'тревога')	bez <i>ɔ</i> – 2 z <i>ɔ</i> – 9 (w znaczeniu pol. 'trwać')	0
<i>*krъv</i>	z <i>o</i> – 11 z <i>ɔ</i> – 7	0	z <i>e</i> – 4

Rdzeń **trъv* we współczesnych językach słowiańskich ma co najmniej 2 realizacje – ros. *тревога* i pol. *trwać*, Torbjörn K. Nilsson dochodzi do wniosku, że te wyrazy są ze sobą spokrewnione²⁰. Jeśli traktować tę opinię jako odzwierciedlenie faktycznego stanu rzeczy, to należy stwierdzić, że w tekście rękopisu widzimy zarówno realizacje wschodnie (np. *трѣвогахъ*, *стрѣвожилися*, *затрѣвоженю*), jak i cerkiewnosłowiańskie, które w tym wypadku są takie same jak polskie (np. *вытрьвати*, *трѣвает*, *трѣвал*). Jest to kwestia świadomego wyboru przez tłumacza konkretnych wyrazów, a nie wariantowości pomiędzy wschodnio- i zachodniosłowiańskimi formami, dla których można bez trudu znaleźć odpowiedniki (jak w parach typu *mleko* – *молоко*).

W drugim rdzeniu (*крѣвного*, *крѣве* i *крѣв*) widzimy zarówno polskie, jak i wschodnie wyniki rozwoju fonetycznego, choć różnice w wymienionych formach odnoszą się raczej do zaniku jerów niż do zmian spółgłosek głoskotwórczych.

Należy zauważyć, że w tekście rękopisu nie ma typowo polskich form z *a* jak *umarł*, *darł*, *parł* itd.

Podsumowując, można wykazać najważniejsze cechy grup z płynnymi *r* i *l*, które występują w zachodnioruskim tłumaczeniu KWS Marcina Bielskiego z Biblioteki Czarotoryskich.

¹⁹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1964, s. 118–123.

²⁰ T.K. Nilsson, *An Old Polish Sound Law and the Etymology of Polish Trwoga and Trwać and Russian Trevoga*, "Historische Sprachforschung" 1999, Bd. 122, H. 1, s. 143–159.

1. W grupach typu **tort* zostało odnotowanych 146 form wschodniosłowiańskich, 61 południowosłowiańskich i 165 zachodniosłowiańskich, przy czym większość z realizacji zachodniosłowiańskich to wyraz *крьоль* (116), komponent *-кром* w słowach typu *мнозокром* (22) oraz wyraz *срогу* (por. ros. *строгий*).
2. W grupach typu **tolt* formy wschodnie są obecne w 158 przypadkach, południowe – w 151, zachodnie – w 98. 61 użyć polskiej realizacji to słowo *Влохы* i wyrazy pochodne, a 17 to wyrazy typu *словакы, словеньскыи*, których etymologia nie jest dokładnie ustalona. Natomiast w tej grupie jest znacznie więcej wyrazów cerkiewnosłowiańskich, które też są mocno zleksykalizowane: imię *Владимир* (10), używane w odniesieniu do władcy Rusi w wariantcie południowosłowiańskim i będące zapożyczeniem z języka cerkiewnosłowiańskiego, oraz wyrazy *власныи* (18) i *звлаща* (45), które są zapożyczeniami z czeskiego i występują we współczesnym języku polskim.
3. W grupach typu **tert*, **telt* znacznie przeważają formy niewschodniosłowiańskie, większość z nich to prefiks *пред-* (107 ze 142) i wyrazy **sred* (*средина*, 10), **sreb* (*срѣбро*, 9) i **drev* (*дрѣво*, 7). Wschodniosłowiańskich wyników fonetycznych jest tylko 39. Różnica w przewadze zachodnio- lub wschodniosłowiańskich form, jak się wydaje, zależy głównie od tego, jakie słownictwo prezentuje tę czy inną grupę.
4. W grupach **tǣrt*, **tǣlt*, **tǣrt*, **tǣlt* najczęstsze są realizacje *z* i *l* po samogłosce płynnej, które pokazują stylizację cerkiewnosłowiańską.
5. W rękopisie znaleziono formy hiperpoprawne – w 56 wyrazach, które zostały zapisane *z* i *l* po spółgłoskach *r* i *l*, nie było etymologicznie głoskotwórczych *r* i *l*.
6. W grupach **tǣrt*, **tǣlt*, **tǣrt*, **tǣlt* oprócz spodziewanych form polskich (7 z *a* (*барзо* [5], *барзѣу* [2]) i 44 formy wyrazu *длуги* i spokrewnionych, w których występuje wtórne *y*, świadczące o fakcie zapożyczenia z polskiego) odnotowano też pojedyncze formy białoruskie – 2 z *ы* (*дыржали, дыржачую*).

Uogólnione wyniki analizy tekstu WKŚ, z jednej strony, w pełni potwierdzają wschodniosłowiańską atrybucję języka zachodnioruskiego, być może w mniejszym stopniu znalazła odzwierciedlenie w tekście jego ukraińska lub białoruska podstawa dialektalna (co jest naturalne, ponieważ w tekstach o charakterze literackim rzadko występują cechy lokalnych dialektów). Z drugiej strony, badania nad refleksacjami spółgłosek płynnych w tłumaczeniu zachodnioruskim KWŚ dają niespodziewane wyniki: przynajmniej statystycznie dominują nie wschodniosłowiańskie, a polskie formy. Przyczyną jest fakt, że mamy do czynienia z tłumaczeniem i jako skutek – zorientowaniem się na oryginał w języku polskim. Jednak generalnie tekst odzwierciedla sytuację realną dla całego zachodnioruskiego: silny wpływ na niego ze strony języka polskiego.

Poza tym w zabytku występuje stosunkowo duża liczba form południowosłowiańskich. Są to przejawy języka cerkiewnosłowiańskiego obecne w tym czasie w językach wschodniosłowiańskich jako elementy książkowo-religijne (literackie), które weszły do praktyki tekstów pisanych. W szczególności na przejawy drugiego wpływu południowosłowiańskiego wskazują formy hiperpoprawne.

W związku z omawianymi cechami rękopisu może się wydawać, że język tekstu znajduje się na granicy pomiędzy wschodnio- i zachodniosłowiańskim ze znacznymi wpływami cerkiewnosłowiańskimi, jednak bardziej dogłębna analiza pokazuje, że

tak nie jest. Przewaga polskich form wiąże się z częstym użyciem zapożyczeń, które albo są wynikiem wpływu oryginału w języku polskim, albo pojawiły się ze względu na zapożyczenia w tekście jako oznaczenia realiów polskich (w związku ze słabością leksykalną ekwiwalentu wschodniosłowiańskiego lub jego brakiem).

Te wyniki potwierdzają otwartość języka zachodnioruskiego na różnorodne wpływy językowe – przede wszystkim polski i cerkiewnosłowiański. Jednak wpływ na badany tekst lokalnych dialektów wschodniosłowiańskich (który na pewno miał miejsce), najwyraźniej ze względu na specyfikę wyłącznie książkowej treści rękopisu, w odniesieniu do refleksacji grup ze spółgłoskami płynnymi prawie nie znalazł odzwierciedlenia.

Literatura

- Bogusz M., *Wyposażenie graficzne Kroniki wszystkiego świata Marcina Bielskiego (1554, 1564). Pierwowzory, praktyka i strategia wydawnicza*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2022, t. 84, nr 1, s. 5–41.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1927.
- Chynczewska-Hennel T., *Z problematyki wpływów kultury polskiej na rosyjską w XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1990, t. 35, s. 107–135.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S., *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1964.
- Nilsson T.K., *An Old Polish Sound Law and the Etymology of Polish Trwoga and Trwać and Russian Trevoga*, „Historische Sprachforschung” 1999, Bd. 122, H. 1, s. 143–159.
- Ptaszycki S., *Ruskie przekłady kronik Bielskiego i Strykowskiego: karta z dziejów promieniowania kultury polskiej na wschód*, „Pamiętnik Literacki” 1933, t. 30, nr 14, s. 168–184.
- Własny [hasło], *Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/5734/wlasny/4362732/samochod> [dostęp: 7.07.2024].
- Zwłaszcza [hasło], <https://wsjp.pl/haslo/podglad/3680/zwłaszcza> [dostęp: 7.07.2024].
- Witkowski W., *Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*, Universitas, Kraków 2006.
- Анічэнка У.В., *Беларуска-украінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Навука і тэхніка, Мінск 1969.
- Казакова Н.А., *Западная Европа в русской письменности XV–XVI веков. Из истории международных культурных связей России*, Наука, Москва 1980.
- Казакова Н.А., *Полные списки русского перевода „Хроники всего света” Марциана Бельского*, [в:] *Археографический ежегодник за 1980 г.*, Наука, Москва 1981, с. 92–96.
- Лев В., *Український переклад Хроніки Мартина Бельського*, „Праці Українського наукового інституту” (Варшава) 1935, т. 29, кн. 4.
- Мозер М., *Что такое „простая мова”?*, „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae” 2002, vol. 47, issue 3–4, с. 221–260.
- Мякишев В.П., *Язык Литовского Статута 1588 года*, Lexis, Kraków 2008.
- Неменский О.Б., *Праистория славян в третьем издании „Хроники всего света” Мартина Бельского*, „Славянский альманах” 2018, № 3–4, с. 11–25.
- Нидерле Л., *Славянские древности*, Издательство иностранной литературы, Москва 1956.

Попов А.Н., *Обзор хронографов русской редакции*, часть 1, Типография Лазаревского института, Москва 1866.

Соболевский А.И., *Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков. Библиографические материалы*, Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1903.

Творогов О.В., *Хроника Мартина Бельского*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1985, т. XXXIX, с. 169–171.

Толстой Н.И., *Взаимоотношения локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода*, [в:] *Славянское языкознание. V международный съезд славистов. Доклады советской делегации*, Москва 1963, с. 230–272.

Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, Прогресс, Москва 1986–1987.

Щапов Я.Н., Лимонов Ю.А., *История Руси в западноукраинской хронографической компиляции XVI в.*, [в:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*, Наука, Москва 1976, с. 196–209.

Reflexes of liquid consonants *r* and *l* in the Ruthenian translation of the Marcin Bielski's Chronicle from the Czartoryski Library [sign. 1273.1] Abstract

The article is devoted to the reflexes of liquid consonants *r* and *l* in the Ruthenian translation of the Marcin Bielski's *Chronicle of the Whole World* from the Czartoryski Library in Krakow. During the study of the manuscript, it was revealed that, formally, Polish forms dominate over East Slavic ones. This is due to the influence of Marcin Bielski's original text on the Ruthenian translation, as well as the use of borrowings in contexts related to Poland and Polish realities. In addition, the manuscript contains a relatively large number of South Slavic (ecclesiastical) forms, particularly in fragments where the content stylistically requires them. These include hypercorrect forms, indicating the translator's orientation towards ecclesiastical stylization. The findings support the thesis regarding the mixed nature of manuscripts in the Ruthenian language and the language's openness to various influences.

Keywords: history of the Belarusian language, history of the Ukrainian language, languages of the Grand Duchy of Lithuania, Ruthenian language, Marcin Bielski, liquid consonants

Рефлексы плавных согласных *р* и *л* в западнорусском переводе Хроники Мартина Бельского из Библиотеки Чарторыхских [sign. 1273.1] Резюме

Статья посвящена рефлексам плавных согласных *р* и *л* в западнорусском переводе Хроники всего света Мартина Бельского из Библиотеки Чарторыхских в Кракове. В ходе исследования рукописи выявлено, что формально в ней доминируют не восточнославянские, а польские формы, что связано с влиянием оригинального текста Мартина Бельского на западнорусский перевод, с употреблением заимствований в контекстах, которые относятся к Польше и польским реалиям. Кроме того, в памятнике отмечено относительно большое количество южнославянских (церковных) форм, часто во фрагментах, где стилистически этого требует содержание, в том числе гиперкорректные формы, которые показывают ориентацию переводчика на церковную стилизацию. Полученные результаты подтверждают тезис о смешанной природе западнорусского языка и его открытости на влияния иных языков.

Ключевые слова: история белорусского языка, история украинского языка, языки Великого Княжества Литовского, западнорусский язык, Мартин Бельский, плавные согласные

Kira Zhuravleva, doktorantka
ORCID: 0000-0001-5234-8621
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych
e-mail: kira.zhuravleva@doctoral.uj.edu.pl

Kira Zhuravleva, PhD student
Jagiellonian University in Cracow
Doctoral School of Humanities